

ELŐRE -ÉS VISSZATEKINTÉS: EGY SÚLYOSAN-HALMOZOTTAN FOGYATÉKOS KLIENSEM ÉLETÚTJA KÖRNYEZETI TÉNYEZŐK TÜKRÉBEN

VÁRÓCZY VIKTÓRIA

Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógiai Kar

Gyógypedagógus-képző Intézet

varoczy.viktoria@szte.hu

Összefoglaló

Egy súlyosan-halmazottan fogyatékos fiatal felnőtt kliensem gyermekkori életútját járom körbe, különböző fejlődési területekre visszatekintve. A tanulmány multidiszciplináris megközelítéssel íródott, különös tekintettel a korai évekre: fejlődéslelektani hangsúllyal, ötvözve a környezetpszichológiai és a rendszerelméleti tényezőket. Ma már különböző egyezményekhez csatlakozva, mint például a CRPD a lehetőségek, normák adottak, megjelennek általános alapelvek, jogi garanciák, de talán érdekes és fontos az lehet, hogy ezek a koherens, átfogó elgondolások, hogyan jelennek meg konkrétan a gyakorlatban emberi tevékenységeink által. Ugyanakkor nem csak a hogyan kérdésekre keresem a választ, a tanulmány értékét a modern hazai és nemzetközi eredmények beemelése adja, amely vízionál egy minőségi életútkísérést.

Az ember mindig valamilyen környezetben él, mely többek között hat közérzetére, viselkedésére, végső soron a fejlődésre. Ugyanakkor az egyes környezetek más-más rendszerek alkotnak, eltérő tulajdonságokkal rendelkeznek. Közös bennük az ember, aki környezete partnere, aközben maga is egy bonyolult, nyitott, dinamikus, önszabályozó rendszer. Az egyes alapellátásokban a cél az emberre irányul, de más szemlélettel valósul meg. Olvashatunk az inkluzív koragyermekkori nevelés környezeti elemzéséről, egy újfajta felépítésű önreflexiós eszközzel, elgondolkodva közben azon, miért fontos az önnevelés, és a csapatmunka. Elemző betekintést kapunk egy ápoló-gondozó otthon strukturális felépítésébe, miközben érzékeljük, hogy az egyes szakmai elvek különbözősége hogyan hat az ott lakó fogyatékos emberekre, és a dolgozói utakra. Mindeközben kirajzolódik bennünk a fogyatékos emberről való gondolkodás sokfélesége, de irányt adnak a „beteg szerep” felülírására modern emberképpel rendelkező előremutató tudományos ismeretek, az épületbiológia, a nevelés humán felfogása vagy a gyermeki agy fejlődésének új ismeretei köréből.

Végül konstruktív javaslatok olvashatók, melyek támpontokat kívánnak adni kapcsolati illeszkedéseinkhez, kiemelten fontosnak kezelve a korai éveket, ugyanakkor rávilágítva arra is, hogy életünk nagyobb részét felnőttként éljük le. A kedves Olvasókat szeretném cselekvő jelenlétre, a leírtak adaptivitásra meghívni, hiszen nincs jobb, mint egy jó elmélet, de rajtunk is múlik a változás előidézése.

Kulcsszavak: súlyos-halmazottan fogyatékos, környezetpszichológia, rendszerelmélet, kapcsolatok, atipikus fejlődés

1. Előretétekintés

1.1. A koragyermekkori környezet

Az EADSNE (Európai Ügynökség a Sajátos Nevelési Igényű Tanulókért és az Inkluzív Oktatásért) egy 2015 és 2017 közötti programja az inkluzív koragyermekkori neveléshez kapcsolódik, annak környezeti elemzésével és népszerűsítésével. Björck-Åkesson et al. (2017) kutatásában résztvevő szakemberek célja volt a befogadó társadalommá való alakulás folyamatának elősegítése. Ennek elérése érdekében górcső alá vették a három éves kortól az általános iskola elkezdéséig terjedő környezetet, és egy rugalmasan használható eljárást dolgoztak ki. Az önreflexiós eszköz összeállítói szerint a befogadás alapja az elkötelezettség, ami azt jelenti, hogy az egyén aktívan részt vesz környezete napi tevékenységeiben, bevonódik. A munka során fő szempont volt a hátránykezelés kérdése, és az hogy ez adott környezetben, adott lehetőségekkel minél teljesebben meg tudjon valósulni. A kutatás közben kirajzolódott, hogy nagyobb szükség mutatkozik egy önreflexiós eszközre, az eredetileg tervben lévő megfigyelőeszköz kifejlesztése helyett. Ezután elkezdődött az átdolgozás, végül pedig a kidolgozott kérdőív mintegy fejlesztési terv sablonjaként szolgálhat a gyakorlatban dolgozó kollégáknak, az egész intézménynek. Az eszköz kitöltése együttgondolkodást, a kitöltő aktív

bevonódását igényli. Nyolc nagy terület jelenik meg, amelyek egymástól függetlenül, egyedül vagy másokkal közösen kitöltve is hasznosíthatóak. Ezek az Átfogó befogadó léggör, az Inkluzív szociális környezet, a Gyermekközpontú szemlélet, a Gyermekközpontú fizikai környezet, Segédanyagok minden gyermek számára, Lehetőségek a kommunikációra mindenki számára, Inkluzív tanítási és tanulási környezet és a Családbarát környezet. Az egyes főterületek további öt-hat elemre bontódnak, így tárva fel az inkluzív környezetet. Minden fő területet pedig egy „Min szeretne változtatni?” kérdéssel zárnak. Az önreflexió eszköz kérdéseit olvasva igény születhet bennünk – az adott környezetben betöltött szerepünk szerinti – újításra, személyiségünknek, beosztásunknak, talentumainknak célszerűen, ésszerűen alkalmazott megfeleltetésre. Így minden tag sajátélményből reflektálhat az adott fizikai, szociális, nevelési-oktatási közeg befogadó jellegére. A kérdések minden gyermekre, illetve minden őket körülvevő személyre (a portástól a pedagóguson át a szülőkhöz), tárgyra, eszközre, eljárásra (akár külső segítségre is) vonatkoznak. A kihívásokra lehetőségként, a sokszínűsége értékként tekintve. A környezet befogadóképességét próbálja szélesíteni a fenntartható részvétellel, ahol a peremhelyzetre való kerülés prevenciója vagy rehabilitációja is állhat előtérben az összes szereplőre kiterjesztve, az ökoszisztémás szemlélet szerint. Hiszen, ha a hangsúly nem a versenyen van, vagyis a másik sikertelensége az én sikerem kulcsa, akkor az együttműködés által erőforrásra találunk egymásban. Az eszköz előnye, hogy nem akadémikus magasságokban állít listát a használóknak, amit vagy teljesít vagy elbukik, hanem objektíven, szakszerűen hívja fel a hiányokra a figyelmet, mintegy a mai globális folyamatokat elkerülni nem tudó világ polgárai számára idéz meg jelenségeket az egyetemes tervezéstől a multikulturalizmuson át az egyenlő bánásmódig.

1.2. Kitekintés a környezetpszichológia felé

„A környezetpszichológia embertudomány, tárgya a társadalmi miliójével együtt a természeti környezetébe illeszkedő ember, feladata a kölcsönhatások vizsgálata, az emberhez méltó élet feltételeinek fenntartása, fejlesztése.” (Rókusfalvy, 2009). Tehát az, hogy hogyan gondolkodunk az emberről, az egészséges és a fogyatékos emberről egyaránt, összefügg az egyenrangúságról, a méltóságról való gondolatainkkal. A gyakorlati megvalósulás kereteire átfogó választ az emberi jogok tekintetében a Fogyatékosokkal élő személyek jogairól szóló 2007-es ENSZ Egyezmény és az ahhoz kapcsolódó Fakultatív Jegyzőkönyv ad. Ugyanakkor a környezetpszichológia ehhez hasonló szemléleti, nevelési elv, amely vallja és kiterjeszti az ember -és természetvédelmet a teljes értékű fejlődésért. Várkonyi H. Dezső a környezetpszichológia úttörője 1944-es megfogalmazása ma is érvényes, miszerint „a gyermek környezete hátrányossá válhat, ahol a gyermek nem tud a neki megfelelő átlagos magasrendűsége, teljességre kifejlődni, így elakad a fejlődésben élettani, lelki értelemben.” (u.o.). E tudományterület hangsúlyozza, hogy az egészséget nem szabad leegyszerűsíteni és a hiányból kiindulni, hanem, mint alakuló folyamatra kell tekintenünk. Környezetpszichológiai szempontból az emberhez méltó élet feltételei közé sorolják a fizikai-kémiai jellemzőket, például a fény- és színdinamikát, a klímaviszonyokat, a térhasználatot, a térrészek közötti kapcsolatot, a láthatóságot vagy a zajt (Keszei és mtsai, 2019). Míg épületbiológiai feltétel például a beltéri levegőminőség, amelyet fokozottan figyelembe kell venni többek között a kisgyermek, a fogyatékos személyek, idősek, betegek számára (Lányi és Patkó, 2021). Düll Andrea megfogalmazásában (2019), „amíg van fizikai testünk, az ember nem vizsgálható környezet nélkül, összefügg a lélektani folyamatokkal, kölcsönhatásban van viselkedésünk alakulásával”.

2. Visszatekintés

2.1. A kiindulás adatai

Egyéb előzményhez, a helyzetfeltáráshoz tartozik, hogy volt csoportom lakóinak adatai általában nagyon hiányosak, többen születésüktől kezdve laknak az otthonban, például mert szüleik nem vállalták felnevelésüket. Akkoriban még nem a szociális szférához tartozott az intézmény, egészségügyi gyermekotthonnak hívták, amelyben fordított integrációval működött egy óvodai csoport, a községben lakó gyermekek, az otthonban dolgozók gyermekei és a gyermekotthonban lakók részére. Más esetekben idősebb korban kerültek be az intézménybe fogyatékos felnőttek, a szülők előrehaladott kora, elvesztése következtében. A pedagógiai dokumentumok azért töredékesek, mert a képezhetetlenség törvényi szabályozás időszakának emberei voltak klienseim, akiknek mappáikban elmeszakértői véleményeket, szakorvosi határozatokat, gyógyszeres terápiára vonatkozó javaslatokat

találhatunk. Ezek nagyobb részt orvosok számára értelmezhetőek, pedagógiai szempontból elvértve tartalmaznak kevésbé hasznos megállapításokat, mint például „Egy értelmes szó sem nyerhető tőle.”

Kliensemét nevezzük Zselykének anonimitását megőrizve. Jelenleg húszas évei közepén járó hölgy, aki a szlovák határ mentén található, Ipolytólgyesen lakik a Katolikus Szeretetszolgálat Szent Erzsébet Otthonában. 2019 nyarán költözött be abba a lakóegységbe, amelyben pár héttel megérkezése előtt kezdtem el dolgozni gyógypedagógusként. Első információk, amiket megkaptam az új lakóról, hogy gyermekkori autizmussal él, nem meghatározott skizofréniája van, és nem osztályozott mentális retardációt állapítottak meg nála enyhe viselkedésromlással. Zselyke beköltözését egy pavilonon belüli természetes haláleset előzte meg. Körülbelül 2-3, de van, aki 6 évet is vár, hogy bekerüljön az otthonba. Az intézmény 150 fogyatékos ember otthona, amely 4 gondozási egységből, egységenként 4 csoportból és egy önállóbb lakócsoportból áll. Típusát tekintve egyházi, szociális intézmény: ápoló-gondozó otthon. Zselyke törvényes képviselője édesapja, aki beleegyezését adta a tanulmány elkészítésébe. Az édesapát nevezzük Zsigmondnak, akinek heti szintű a kapcsolattartása lányával. A szülő, mint személyi környezet „fontos protektív tényezőként is szolgálhat a gyermek fejlődésében, ...a kötődésen keresztül pedig számos fejlődési terület érintettségét is meg lehet állapítani, ...illetve fontos szerepet játszik a kognitív fejlődési kimenetel terén is”(Bass, 2014). Ahhoz, hogy kliensem életútjának környezeti vonatkozásait ismertessem tudományterületek egymásra hatásának, kereszteződésének leszünk tanúi, melyben a rendszerelmélet úgy lesz jelen, mint az elméletek gyakorlati alkalmazása (Lükő, 2015), a környezetpszichológiai elvek mentén, pedig mint az ember és a társadalmi- természeti környezete közötti kölcsönhatásokat igyekszem feltárni (Rókusfalvy, 2009).

2.1.1. Az anamnézisből

Zselyke esetében a törvényes képviselővel készített interjú alapján tudtam számomra, a gyakorlati munkához felhasználható anamnézisadatokhoz jutni. Zselyke édesanyja második terhességéből született. A várandóság alatt és a születéskor sem közölték a szülőkkel, hogy gyermekük sérült, az initial telling nem valósult meg. Az édesapa szerint az Apgar értékeket valószínűleg rosszul jegyezheték le a kórházban. Az első gyanújeleket a szülők vették észre, az idősebb gyermekük fejlődéséhez viszonyítva, Zselyke beszéd- és mozgásfejlődése jelentősen megkésett volt. Illetve egészségügyi problémákkal (emésztési probléma) kerültek be az ellátásba, indult kliensútjuk. Az egészségügyi ellátórendszer is több ponton válhat rizikótényezővé, mint a védőnők, a szakorvosok elérése, túlterheltsége, mely a munka minőségét veszélyezteti (Bass és mtsai, 2014). A későbbi vizsgálatok során kiderült, hogy Zselyke oxigénhiánnyal, genetikai rendellenességgel született és autizmus spektrumzavarral küzd. Korai fejlesztést fél éves kora körül kezdett kapni neves intézményekben dolgozó szakemberektől. Szegregált óvodába 2 évig járt, de viselkedési problémái miatt nem maradhatott tovább. „A környezet - főleg a felnőttek kompetenciaérzését magába foglalva - és a gyermek illeszkedését illetően rizikótényező a gyermek „nehéz” temperamentuma, amely közé tartozik az aktivitásszint, a hangulat, vagy a reakcióerősség.” [u.o.] Több intézménnyel próbálkoztak, rövidebb ideig járt ezekbe, végül gyógypedagógust fogadtak fel Zselyke egyéni fejlesztésére. Közben 13-19 éves kora között egy napközi otthonba járt, több éve vette ki édesapja számos sérelem miatt, mint például az elmaradó foglalkozások. A környezetpszichológia „szellemi környezetvédelemről” is beszél, amely magában foglalja a belső és külső környezetet. Úgy gondolja, hogy az igazi probléma pszichológiai, így a megoldás egyik lépése a belső természet és a külsőre gyakorolt hatás megismerése (Rókusfalvy, 2009). Az előző gondolatok alapján az ember és környezet egységéből kiinduló felmérések, megfigyelések nagyban elősegíthetnék a súlyosan-halmazottan fogyatékos gyermekek fejlődését.

Fontos tudnivalók Zselyke életében és így fontos lett számunkra is, hogy a korábbi otthonról hozott szokásokat megismerjük, beépítsük, az új környezethez, dinamikákhoz vele együttműködve alakítsuk. A legfontosabbnak vélt előzetesen kialakított, otthoni szokásokat, tudnivalókat a következő témakörökre osztottam, mint jutalmazás-büntetés kérdése, mit visel nehezen, ennek mik az előjeleik, hogyan tudom ezeket elkerülni, csökkenteni, melyek azok a támpontok, amelyekkel tudjuk segíteni Zselyke fizikai-pszichés biztonságát, a tér-idő strukturálást. Illetve mik a kedvelt és nem kedvelt szabadidős tevékenységeik, események, dolgok, hogyan fogadja az újat, és vannak-e cselekedetek, viselkedési formák, amelyek jelentését az őt már jól ismerők dekódolják helyesen. Például a megcsipptetés az öröm jele. A fentebb említett Várkony H. Dezső 1944-es „A gyermek és környezet” című munkájában foglalkozik a gyermek fejlődésével és nevelésével a környezettel való kapcsolat

vonatkozásában. Kiemeli az egységesség fogalmát, vagyis egyik fontos elem az élők együttélése, valamint az oksági viszonyok feltárása, hiszen „a környezet hatásait a lelki természetünkön átélve éljük meg”[u.o.].

3. Környezetek és állapotok összefüggésében

3.1. Megjelenés, együttműködés, érzelmi vonatkozások

Zselyke rendezett külsejű, életkorának megfelelő, igényes a ruházata. A ruházatkodás terén eltéréseket láthatunk attól függően, például átvitt értelemben ki milyen hozománnyal érkezett, kinek mit hoznak otthonról a hozzátartozók, milyen érdekvédelemértük mértéke. Szemüveget, egyéb kiegészítőt nem visel, ugyanakkor nyáladzása, mint külső környezeti, esztétikai jellemző szépen „korrigálható” előke helyett kendővel, mint ahogy a csőrös cumisüveg is dizájnos megfelelőjével. A minőségi ingerek, az életmód, a kulturális feltételek, mint külső környezeti feltételek szükségesek a fenntartható fejlődéshez, mely az ember számára rendes, megfelelő környezet (Rókusfalvy, 2009).

Fontos pedagógiai szempontoknak bizonyultak a szülővel készült interjú témakörei Zselyke együttműködésének elnyerésében. Az első találkozáskor kétszemélyes ismerkedési helyzetben pár perc elteltével rám borította az asztalt. Gondoltam, van akarata, ami jó és kitartó is, de hogyan fogom tudni ezt javára használni, és napról napra kutattam a lehetőségeket. Zselyke közös munkánk alatt a legtöbb feladatba bevonható lett, önként jött a foglalkozásokra, sőt amikor nem ő volt soron, azt zokon is vette, jelentőségteljesen nézett az elhaladó csoport után, hozzá panaszosan hallatta hangját. Idővel szívesen kipróbált új dolgokat, óvatosan lehet határait feszegetni, de egyértelműen megmutatkozik, hogy sokat foglalkoztak gyermekkorában vele. Nem az eszközök megismertetése volt nála a feladatom, mint például hangszerek, festékek, – ismeri, kedveli őket – hanem hogy környezetével, a csoporttal és velem együttműködve tudjon haladni. A közös munkát ugyanakkor túlzottan befolyásolta aktuális érzelmi állapota, a környezetváltások, melyik is a referencia, a mértékadó rendszer, amikor otthonról érkezett vissza, akkor szinte egyáltalán nem vette figyelembe a környezet kívánalmait. Viselkedésével könnyen környezete középpontjába kerül, amikor az ezzel járó zavaró magatartást próbáljuk leépíteni, nem figyelembe venni, gyors mozdulatokkal hajolgat tépőzáras cipőjéhez, kikapcsolja, rosszabb kedvében el is dobja messzire. Alapvetően nyitott, kedves személy, nagyon határozott tud lenni, amikor nem az történik, amit ő szeretne, olykor akár autoagresszív megnyilvánulásokkal erősíti felénk elképzelésének nyomatékát. Egyértelműen kirajzolódik a fizikai és első sorban személyi környezet felelőssége, szerepe. A fizikai környezet, illetve a környezetváltások tagolják napjainkat, mikor hol vagyunk. Érdemes arra figyelni elkülönülnek-e az egyes helyek közötti funkciók, például most csak szabadidőt töltök, munkát várnak tőlem, és legfőképp hol vagyok otthon. Ezenfelül átgondolandó, hogy adott-e a privát szféra szabályozása, hogyan hathat a fogyatékos gyermekekre, vagy felnőttekre, ha mindig „megtekinthetővé” válik (Gyöngy, 2020).

Zselyke adekvátan, helyzetnek megfelelően és következetesen szélsőséges tud lenni érzelmi reakcióiban. Egy foglalkozáson belül széles skálát ölel ez fel, amit kezelni kell, és amely során az elemek többszörösen is hatnak egymásra. Először is ahogyan reagál a csoport, ami nagyon fontos a bomlasztó viselkedés gátlásában egy foglalkozáson, ugyanakkor a foglalkozásvezetőtől is sok függ. Elsősorban tájékozottságában a gondozóktól, hogyan indult Zselyke napja, milyen volt az éjszakája, jöttek-e látogatók, aztán attól is hogyan tudja a foglalkozásvezető kezelni, akár azokat az érzelmeket, amelyeket a kliens kiváltott, és nem utolsó sorban milyen a visszahatása. Úgy gondolom szinte bármi eredményes lehet a közös úton, legfeljebb a tapasztalati tanulás szintjén, főleg amikor kliensünk repertoárja egy foglalkozáson belül a nagyon mély dühtől, a meghatott csenden át, a tapsoló örömig terjed. Mindenki számára meghatározóak érzelmi emlékei, és az aktuális érzelmek megélésének lehetősége, vagyis a belső környezet és a külső hogyan tudja segíteni egymást. Adjunk teret a meghatott csendnek, nagyobb komolyságnak, vagy a düh akár karakteres kifejezésének. Ezen élmények elősegíthetik a környezeti biztonság, a bizalom kialakulásának lehetőségét, és azt, hogy elinduljunk vagy tovább fejlesszük a mikroszintből kilépve a tágabb környezetben kialakult normákhoz, a társadalmi elvárásokhoz való közeledést. Bízni tudunk abban, hogy a folyamatos fejlesztések hatására klienseink kiegyensúlyozottabb lesznek, a nagy érzelmi hullámok gyorsabban nyerne enyhülést, illetve kisebb lesz a hátramaradó belső-külső stressz.

Egy kiegyensúlyozottabb út megtalálásában előnyösnek bizonyultak a kisebb szerződések, alkuk kötése, és ezen ígérek elmondásunk alapjáni betartása. Zselyke jelenleg is megmutatja erős személyiségét, de az ellenállás mértéke csökkent, elszórtabban figyelhető meg foglalkozás közben,

viszont akkor nagyon erősen. Ilyenkor is belső és/vagy külső környezeti tényezőkre lehet gondolni, belőlük kiindulni. A gyógyszereszedés érinti a személyt, és közvetlen környezetét, mint gondozót, pedagógusait, társait. Több szempont feszülhet egymásnak a drog hatásának és mellékhatásainak vizsgálatakor. Például bizonyos gyógyszerek hatására túlzottan tompa lehet az ember, aluszékonyabb, fokozódhat a nyáladás, de akár inkontinencia is megjelenhet.

Fontos szempont, hogy a pedagógus éljen tudásával, képességeivel, tehetségével, de ne az ő érdeklődési köre határozzon meg minden foglalkozást. Ha a klienshez a zenén keresztül vezet az út, de mi vizuális beállítottságúak vagyunk akkor is alkalmazkodjunk, kérjünk segítséget, próbálkozzunk a klienssel közösen, ötvözzük például egyéni vagy kiscsoportos foglalkozás keretében a műfajokat. Felnőtt korban vegyes életkorú lakóközösségekben is, de akár gyermekeknél egy-egy projekt témájának kiválasztása kapcsán, hiszen „pszichológiailag fontos, hogy a személy-környezet összeillés létrejöjjön” (Gyöngy, 2020). Például Zselyke szeret úszni, ezt a közeli Ipolyban az élővízben nem tudjuk pedagógusok megoldani (beleegyező nyilatkozatok, felelősség, képesítés kérdése), de köztes megoldásként, és több lakóra kiterjedve a folyón való kenuzásnak nem mondott ellent.

3.2. Családi, környezeti rendszerek fontossága

Zselyke édesanyja a beköltözést megelőzően 8 hónapja halt meg betegség következtében. A diagnózis kiderülésétől elkezdték a leválasztást az édesanyjáról, gondozónót fogadtak Zselyke mellé. A halál estéről nappalra történt, nem látta édesanyját, azt mondták neki „Most már az angyaloknál van édesanyád, onnan szór le rád aranyport.”. Zselykének nehéz időszak következett lelkileg-testileg. Állapota romlott, skizofréniája, amit 10 éve diagnosztizáltak erősödött, antipszichotikumokat kezdett szedni, idegrohamai alatt egész testében remegett, nehezen érthető szavakat kiabált, epilepsziás rohamai voltak, nem sokkal később influenzás lett. Édesanyjával nagyon szoros volt kapcsolata, ő foglalkozott vele a legtöbbet, zenés foglalkozásra hordta, illetve édesanyja a népművészet (népzene, néprajz) terén nagy tudásra tett szert, és lányát e tevékenységeibe is bevonta.

Az édesapa inkább gazdasági ügyekkel foglalkozott. A nevelésben, az ügyek utánajárásában ő is részt vett elmondása szerint inkább a háttérből, de sajátos, ötletes rituálékat talált ki Zsófi megnyugtatására. Például két, három szóból álló ritmusos sorok éneklését, különböző dallammal, ritmussal, vagy rövid történetek dramaturgiáját a fellépő feszültség feldolgozására, pozitív végkimenetel elérésére, mint a viharos vízen hánykódó, majd megmenekülő hajó. Az intézménybe kerülést követően hetente látogatja lányát, elviszi sétálni, autókázni, cukrászdába, strandra. Anyagilag is támogatja a foglalkozásokat, illetve a lakókörnyezet megújítását, felszerelését.

Zselykének egy nővére van, aki „pótszer” szerepet töltött be életében édesanyjuk halála után. Kapcsolatuk jó, biztonságot nyújtó, ismerik egymást, foglalkoznak egymással. A bekezdésben a személyi környezetről olvashattunk, a következőben a professzionális elemeket vesszük górcső alá. Egy fogadott gondozónő Zselykével együtt ideiglenesen beköltözött az otthonba, segítette beilleszkedését, szokásainak, szavainak, gesztusainak megértését az új környezetnek.

Lassan megtaláltuk az utat egymáshoz, Zselyke rendkívül muzikális, érti a zenei poénokat, fordulatokat, szereti a nép- és komolyzenét, a közös zenei improvizációkat, idegességét nagydobon rúgással, ütéssel tudtuk levezetni. Ugyanakkor akár gyermekotthonról, akár felnőttek ápoló-gondozó otthonáról esik szó, környezeti megfigyeléseken keresztül fel tudjuk mérni az intézményi kultúrát. Megfigyelési szempontok lehetnek: a fizikai környezet, a résztvevők, a hagyományok, események, beszélgetések, történetek gyűjtése, vagy a dokumentumok, honlap tanulmányozása, mit üzen a szemlélőnek (ETSZ, 2010).

Legtöbbet, leghatékonyabban egy kompetens intézetvezető tud tenni, intézményszintű változást elérni például azzal, hogy milyen elvárásokat és lehetőségeket tár kollégái felé, ad-e teret, támogató-e az új elképzelésekkel kapcsolatban. A korábban említett Otthon intézményvezetője elvégezte az Aromatouch Technique tanfolyamot és ezt kérte a pedagógus kollégáktól is. Próbáljuk keresni az utat belső és külső környezetünk egyensúlya felé.

Az ipolytölgyesi otthonban hagyománya van a pedagógiai kísérésnek. Külön foglalkoztató ház van, a melyben található „Boszorkánykonyha”, „Zsibongóműhely”, volt festőműhely, agyagos műhely, kézimunkaműhely, zongora helyiség, bazális-szoba. A vírus megjelenése előtt évente kétszer jöttek belga diákok gyakorlatra, illetve többször fogad az Otthon magyar, holland, német, spanyol önkénteseket, akár anyagi, szakmai síkon. Sajátélményű tapasztalat alapján úgy gondolom nagyon jó környezeti és tárgyi adottságokkal, forrásokkal rendelkezik az otthon, de nehezített a szakmák, mint

gondozók és pedagógusok együttműködése, a gyógypedagógusok, gyógytornászok, konduktorok hiánya, illetve a régóta egyhelyen dolgozók megszokottsága, az új dolgozók szakképzetlensége e ritkán tárgyalt, viszonylag kis múlttal rendelkező területen, gyors kilépésük, a magas fluktuáció. A szociális törvény [10] széles skálán engedi meg, hogy valaki fejlesztő pedagógus státuszban foglalkozzon lakókkal - a papoktól a földrajz tanáron át a gyógypedagógusig, szociális munkásig, pedig a lakók extrém képességstruktúrája magasan képzett szaktudást is kívánna. Az otthonban kialakult szokás szerint a foglalkoztató házban a „jobb képességű” lakókkal gyógypedagógiai asszisztens végzettségű személyek foglalkoznak, bent az otthonban a fejlesztő pedagógus státuszban lévő kollégák dolgoznak. Továbbá a lakók kapcsolatba kerülnek az általános iskola 8 osztályát végzett segédápolókkal, középfokú végzettséggel rendelkező gondozókkal, és még korábbi rendszerben tanult kifejezetten halmozottan sérült emberekre specializálódott gondozókkal.

3.3. Intézményrendszer(ek)

A súlyosan-halmozottan fogyatékos felnőtt személyeknek, akiknek szülei meghaltak vagy már nem tudnak róluk gondoskodni sokszor egyetlen lehetőségként az ápoló-gondozó otthon marad, mint Zselyke esetében is. Ez egy mesterséges rendszer, amit az ember talált ki feladatok megoldására, kérdés az, hogy ki, mit tekint célnak, illetve útnak a célhoz. Ennek a szociális intézménytípusnak a minőségi működését úgy gondolom, javíthatná, ha lenne verseny a szolgáltatói piacon. Belső működésében feszültséget okozhatnak a különböző szakmák szakembereinek szemlélete, például a diplomás ápolótól a segédápoló személyzetig, ahol elsődleges cél a beteg ellátása (gyógyszeres terápia, gondozási teendők), pihenésének biztosítása, míg gyógypedagógiai-szociálpedagógiai szemlélettel közelítve cél az életminőség javítása az önállóságra, döntésre neveléssel, élményekhez juttatással, segített önkifejezéssel, a felnőtt lét különböző megtapasztalásaival. Az együtt dolgozó szakemberek elemei között bár szabályozott a viszony: lehatárolt gondozói-szociális, egészségügyi és pedagógiai munka, ugyanakkor egyik elem a másik elem működését kölcsönösen befolyásolja, például elvinném a lakót foglalkozásra, elvihetem-e etetés, fürdés előtt, tehát a pedagógus napi tevékenységét is befolyásolja, ha csúszás vagy változás van a rendszerben, és ez jobb esetben oda-vissza igaz. Illetve nem tudom vagy nehézkes elvinni sétálni pizsamahúzás után, vagy elvinni foglalkozásra szennyezett pelenkában, így zavarva egymás békés, konfliktusmentes működését.

A belső működés nem független a külsőtől. Azokban a gondozási egységekben, ahova azok a lakók kerülnek, akik jobb képességűek, nagyobb eséllyel nem lemondtak nevelésükről a szülei, látogatják őket és mint szolgáltatás megrendelőiként közvetítik az igényeiket a rendszer felé, ami a belső működésre is kihat. Kívülről jövő hatásként visszahat a belső működésre még a külföldi tanulók és oktatóik jelenléte, foglalkozásaik, tartott képzéseik az intézmény dolgozóira, mint a társadalmi szemlélet, elvárás közvetítői. Sok az emberi tényező, „az ember pedig bonyolult, nyitott, dinamikus, önszabályozó rendszer” önmagában is (Demény, 1974). Problémát az is okoz, hogy az elemek célja egy, a lakók ellátása, de az elemek szemléletbeli különbségeikből adódóan másban, máshogyan látják a megvalósítást.

Az Otthont, ahol Zselyke is lakik objektíven meghatározzák a jogszabályok, illetve a katolikus egyház értékrendje, ugyanakkor ennek gyakorlati megvalósulása egy szín alatt is számtalan vetületet, szubjektumot jelenít meg a joghézagoktól, jogszociológiai problémáktól, a tudomány fejletlenségétől, a hit megéléséig. Én gyógypedagógusként egy határmenti községbe modern emberképpel, frissülő szaktudással, főiskolai tanárommal együttdolgozva, néha hallgatókkal, önkéntesekkel kiegészülve részrendszert alkottunk, mely ideiglenesen felül tudta írni az egészségügyi hierarchikus felépítésű működésből maradt látásmódot, hosszú távon csak az elemek számának stabilitásával maradt volna a rendszeren belül önmagában is működő belrendszer. Ilyen értelemben az ápoló-gondozó otthon rendszere dinamikusan változó rendszer, hiszen új elem jöhet létre a szülői-szakmai elvárások facilitálásával, új kollégák csoportosulásával. Ugyanakkor, ha krízis éri, például új vezető, új elvárásokkal, aktív és adaptív is tud lenni, képes a környezethez alkalmazkodni, például, amikor egy elavultabb szemléletű gondozó kerül egy „elitebb” gondozási egységbe vagy amikor a belga oktatók képzésén tanultakat beépítjük a mindennapokba, ilyen módon tud az intézmény viszonylag nyitott lenni. Azért csak viszonylag, részben nyitott, mert adottak a személyi, tárgyi feltételek, például meghatározott időre meg kell mindenkit fürdetni, a gyógyszert be kell adni, vagyis a fizikai feltételek határt szabnak a haladó elméleteknek.

4. Jövőkép

4.1. Utak régen és ma

Visszamenőleg megállapítható, hogy Zselyke bár 1994-ben született, amikor már a súlyosan-halmozottan fogyatékoság törvényileg kezdett nem egyet jelenteni a képezhetetlenséggel (magas szintű differenciált pedagógiára, speciális nevelésre, fejlesztésre van szükség) [Márkus, 2012]. Viszont még volt kiskapu, ha a gyermek fogyatékosága miatt nem tudja teljesíteni a tankötelezettséget (mert meglévő rendszerben nincs optimális feltétel és mód), akkor a fejlesztő felkészítés megvalósítható otthoni ellátásban, ápoló-gondozó otthonban, rehabilitációs intézményben vagy fogyatékosok nappali intézményében, korai fejlesztés és gondozás keretében, konduktív pedagógiai ellátás, illetve hat éves korig bölcsődei gondozás keretében [1993. évi tv. 1996. évi LXII. módosított változata 30. § (6) bek.]. Ma már tudjuk, hogy az agyban lévő kapcsolatok születéskor nem készen kaptak, hanem kisgyermekkorban fejlődnek intenzíven. Azzal kapcsolatban, hogy milyen erősségű hálózatok képződnek meghatározóak a korai években tapasztalt környezeti hatások, a gyermek és a külvilág interakciói (Tegzes, 2018).

Zselyke az akkori lehetőségek között szerencsés a korai fejlesztés tekintetében, hosszú ideig 7,5 évig kapott fejlesztést szakértői bizottság megállapítása által, majd a szülők anyagi finanszírozásával. Ez ma talán a jobb szervezéssel, felhalmozódott szakmai tudással, gyakorlatokkal, összefoglalóan a korai intervencióval, így az ellátórendszerbe való korábbi bekapcsolódással (fél éves kora előtt is, sőt születése előtt is) és alaposabb, többszintű ellátással jutna többre. Ha Zselyke ma lenne halmozottan-sérült gyermek, nagyobb esélye lenne alternatív lehetőségekre: magánbölcsődébe, családi napközibe, esetleg integráló óvodába, iskolába értelmileg akadályozott gyermekek közé járnai. Ezen kívül az EGYMI-ben fejlesztő neveléshez-oktatásra lenne jogosult, lakhatását illetve otthonról vagy napközi otthonból, ápoló-gondozó otthonból járva jutna hozzá a fejlesztéshez. Továbbra sem változna, hogy szülei jobb anyagi helyzetük miatt gondozót, illetve gyógypedagógust fogadnának fel mellé egyéni fejlesztésre. Amit kedvezőbben igénybe vehetnének a FECSKE Szolgálat, amely keretében pár száz forintos órárban önkéntesek vigyáznak fogyatékos gyermekekre. Illetve a „kutatóknak egyre pontosabb ismereteik vannak a fejlődő gyermeki agy természetéről a gének és a környezeti kapcsolat jelentőségének meghatározásával” [u.o.].

4.1.1. A realitás talaján

Felnőtt korú súlyosan-halmozottan fogyatékos személyeknek általában a családban maradás vagy az ápoló-gondozó otthonok jelentik a perspektívát. Az ápoló-gondozó otthonban különböző végzettségű emberektől kaphatnak gondozást, fejlesztő felkészítést, fejlesztési jogviszonnyal, ahol cél lenne az önálló munkavégzés felé tett lépések, maga a tevékenység végzése rendszeresen. A lakóotthon, mint kisebb létszámú lakhatási forma anyagilag fenntarthatatlan súlyosan-halmozottan fogyatékos emberek számára, a kitagolással számukra a nagyintézményben maradás és az elfekvő a kilátás. Az alkotóelemeket nem lehet a rendszerből kivéve önmagában szemlélni, összefüggéseket, folyamatokat kell vizsgálni (Sasvári, 2020). Így fontos lenne látni az 1986-tól itt dolgozó egészségügyi, később szociális személyzet szemüvegén keresztül a célt, értéket, ami kijelöli feladatukat, ugyanakkor a külső hatások, a haladás eredményeképp újabb célok, szemlélet, a pedagógia is megjelent a szociális intézmények horizontján. A működésbeli ellentétet az új (bizonytalan, beláthatatlan) célok megvalósítása, a pedagógiai célok, az emberi jogi modell, ezek megnyilvánulásai, mint ok váltja ki. Úgy gondolom, ez megfelelő vezetői beavatkozással, a funkció, szerep, rendeltetés, a finalitás célra törés tisztázásával, erőszakmentes kommunikációval a harmadfokú, egymásnak ellentmondásos viszonyok átalakíthatóak lehetnének másodfokúvá, ahol az elemek viszonyai inkább növelhetnék a rendszer teljesítményét [u.o.], hiszen ha a festőműhelyben megfogja a lakó az ecsetet, akkor nagyobb valószínűséggel fogja majd meg a kanalat, vagy segít az öltözködésben. Egyensúlyteremtési problémákkal küzdő vezető hatására a rendszerben működő alrendszerek dinamikai szempontból passzívvá válhatnak, mikor is tudomásul veszik a környezeti hatásokat, de nem változtatnak rajta. Például egy diplomás főnövér nehéz helyzetbe kerülhet, amikor szakmai döntését egy felette álló vezető felülírja, és munkája hatástalanná válik, ő maga egy idő után érdektelenné, így szünteti meg magában a zavaró jelet, mellyel a hierarchikus rendszer működése miatt mást nem tud tenni csak, alkalmazkodik a cserekapcsolathoz.

4.2. Rendszerfejlesztési javaslatok

1998-ban Magyarország aláírta, hogy vállalja 2010-re a legtöbb intézet bezárását, 2036 pedig a nagyintézmények kitagolásának határideje. Tény, hogy nagy tömegben nem lehet máshogy, csak szigorú szabályozás szerint élni, az egyéni igényekre a rendszer kevésbé tud tekintettel lenni. A kiváltási koncepció kidolgozásában fontos a bevonódás, mert a nyitásra való képességen is múlik, és ahhoz információkra, szemléletformálásra van szükség. Be kellene vonni magukat a kiköltözés előtt és utána álló lakókat (akik már hasonló helyzetet megtapasztaltak, támogathatják a többieket), a helyi iskolákat (jól előkészített szemléletformáló alkalmakkal, közös kirándulással), illetve fontos lenne a helyi lakosok felkészítése, a tudásátadás (TASZ, 2019). Olyan helyekre lenne érdemes költözni, ahol van szolgáltatási gyűrű, de nem szakadnak el gyökeresen vagy véglegesen a korábbi kedvelt, otthonként megélt helytől. Ez akár lehet a szülőhelyhez közel, de mindenképp egyéni többszintű előkészítésre, döntésre, korrigálási lehetőségre van szükség, és ezzel párhuzamosan a foglalkoztatás kérdésével is foglalkozni kellene [u.o.]. Fontos felmérni a helyi nyitott munkáltatókat, milyen munkaköröket láthatnának el a lakók, közvetíteni közvetlenül és közvetve, hogy a fogyatékos ember nem is annyira más, több a hasonlóság, mint ami elválaszt minket egymástól, és érdekeltté kellene tenni az államnak a munkáltatókat a befogadásra. Minden változás természetes krízis, még ha pozitív is az, mert benne van a bizonytalanság. A már végrehajtott intézetbezárásokat azokon a pontokon, ahol sikertelenek voltak elemezni, értékelni kellene továbbra is, hogy a hibák ne ismétlődjenek meg [u.o.]. Figyelembe kell venni, hogy valaki egész életében egy intézményben lakott, neki az az otthon, lehet olyan is, aki nem szívesen költözne kapcsolatok, emlékek miatt, illetve érthető módon fél a költözéstől, mert nem ismer más alternatívát. Bármilyen létesítmény akkor nem lesz „nagyintézet” jellegű, ha biztosított a szabadság a döntéshez (ésszerű alkalmazkodás, hiszen egy család, közösség élete is tervezett, keretek között szabályozott), és az egyén olyan tevékenységet végezhet, ami számára fontos. Az önálló életvitel nem luxus, hanem emberi alapjog, nem lehet vele spórolni, mint ahogy a 2007-ben megjelent hazánk által is ratifikált CRPD írja, megerősítve az 1948-as „Az emberi jogok egyetemes nyilatkozatát”, és kiterjesztve a fogyatékos emberek, életük minden területére.

Az államot rá kellene kényszeríteni, hogy ismerje el, tartsa tiszteletben, hogy a súlyosan halmozottan sérült ember is a társadalom egyenrangú, egyenértékű tagja. Ehhez szükséges lenne az 1/2000. (I. 7.) SzCsM rendeletet a személyes gondoskodást nyújtó szociális intézmények szakmai feladatairól és működésük feltételeiről módosítása. Hiszen sokszor a vezetők, az intézetben dolgozók képességén, lelkesedésén múlik, hogy milyen lehetősége, életminősége lesz a fogyatékos embernek. Még ha anyagi szempontból megoldott is lenne a kisebb létszámú lakhatási forma, akkor is több szakembert kellene foglalkoztatni az egyéni visszaélések láthatósága miatt, hiszen a dolgozók és az ellátottak aránya nem változik a lakhatási forma kereteinek módosításával. Kellő támogatással mindenki élhet önálló életet, nem csak az önellátók. Nagy megoldandó probléma hazánkban a szakemberhiány. Megoldás lehetne a kapcsolatépítés főiskolákkal, gyakorló helyekké tétel a szociális munkás, szociálpedagógus, gyógypedagógus, gyógypedagógiai asszisztens képzésben, a szakmán belül is szükség lenne érdemi együttműködésre az állam, a kutatás-felnőttoktatás, a civil, illetve érdekvédelmi szervezetek között.

5. Záró gondolatok

Össességében elmondható, hogy az ember életének korai éveit kiemelten fontosak a fejlettség és az életminőség kapcsán. Érdemes szem előtt tartani a gyermekekkel foglalkozó szakembereknek, szülőknek, hogy gyermekükből egyszer felnőtt lesz, aki kikerül a családi házból, a közoktatás védő rendszeréből, és kiemelten fontossá válik önkifejezése, döntései és azok következményei, alkalmazkodása környezetéhez, önkiszolgálása. Zselyke útját végig járva próbáltam bemutatni a környezeti tényezők szerepét, és rávilágítani arra, hogy életünk jelentős részét felnőttként fogjuk leélni, amire készülni kell. Remélhetőleg mindeközben kirajzolódott, hogy volt kliensem nagyon érdekes, érdeklődő személyiség, szerettem a vele való munkát. Erőssége és egyben hátránya is akarata, illetve jelentős hatású érzelmi jelenléte. Fejlesztési formákban mind az egyéni és csoportos foglalkozások fontosak voltak, a területek és alterületek folytatva, felhívva a figyelmet a gyermekekkel való foglalkozások erősíteni kívánására. Mint az önkiszolgálás: kézhasználat, a mozgásnevelés: izmok erősítése, mozgás koordinálása, a kommunikáció: nyelvhasználat, a szociális viselkedés: én a csoportban: érzelmszabályozás, kapcsolat másokkal. Minden területhez kapcsolódóan a környezetből jövő információk feldolgozása és alkalmazása a közösségbe való beilleszkedés és az életminőség

fenntartása céljából. „Intézeti gyermekek vizsgálatai azt mutatják, hogy a pszichoszociális tapasztalatok minősége szükséges az egészséges agy fejlődéséhez” (Tegzes, 2018). Segítséget nyújt a minőségi ingerek adásában az Inkluzív koragyermekkorai nevelési környezetre vonatkozó önreflexiós eszköz, amelyet végig pozitív szemlélet jellemez, amely nem apatikus tehetetlenségre, hanem aktív, cselekvő jelenlétre, mint megfigyelés, tapasztalatok tudatosítása, elemzése, szituációk értékelése, és így az önmagukról, környezetéről való tudás adaptálására hív meg. A rendszerelmélet, a feltérképezés „segít az ismeretlen folyamatok tisztázásában, a jövőbeli történések prognosztizálásában” (Sasvári, 2020). Úgy gondolom, mivel az ember bonyolult, de nyitott, dinamikus, önszabályozó rendszer, az őt befoglaló rendszeren, annak a rendszernek keretein belül, mely engedi előre látni az egyértelmű célt, ami a mindenkori viselkedést, jövőbeni gondolatainkat meghatározza meg, minden elem meg tudja találni a célt szolgáló feladatát, ha az elemeket preventíven vagy korrigálva szabályozzák.

IRODALOMJEGYZÉK

- Björk- Ákesson, E., Kyriazopoulou, M., Giné, C. és Bartolo, P. (2017): . Selbstreflexionsbogen für das Umfeld der inklusiven frühkindlichen Bildung und Erziehung. Europäische Agentur für sonderpädagogische Förderung und inklusive Bildung. EADSNE. Odense, Dänemark. Forrás: https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=https%3A%2F%2Fwww.european-agency.org%2Fsites%2Fdefault%2Ffiles%2FIECE%2520Environment%2520Self-Reflection%2520Tool_DE_2.docx&wdOrigin=BROWSELINK [2022. 10. 29.]
- Rókusfalvy Pál (2009): Mi a környezetpszichológia? I. rész. *Új Pedagógiai Szemle*. **4.** 42-51. Forrás: <https://ofi.oh.gov.hu/tudastar/mi-kornyezetpszichologia> [2022. 11. 01.]
- Keszei Barbara, Böddi Zsófia és Düll Andrea (2019): Óvodás gyermekek csoportszobai térhasználatának vizsgálata a térszintaxis módszerével. *Gyermeknevelés*, **2-3.** 45-63.
- Lányi Erzsébet és Patkó Csilla (2021): Épületbiológia, környezetpszichológia, ökopszichológia – út az egészséges háztól a komfortérzeten át az emberi pszichéig. *Építészfórum*. Forrás: <https://epiteszforum.hu/epuletbilogia-kornyezetpszichologia-okopszichologia-ut-az-egeszseges-haztol-a-komforterzeten-at-az-emberi-pszicheig> [2022. 11. 01.]
- Düll Andrea (2019): A környezet jelentősen meghatározza az emberek viselkedését és érzelmeit. Kossuth Rádió, Forrás: <https://hirado.hu/tudomany-high-tech/cikk/2019/11/17/a-kornyezet-jelentosen-meghatarozza-az-emberek-viselkedeset-es-erzelmeit> [2022. 11. 01.]
- Bass László, Klujber Valéria, Ribiczey Nóra és Vásárhelyi Anikó (2014): *A gyermeki fejlődést befolyásoló (rizikó)tényezők objektív értékelésére szolgáló módszer kifejlesztése*. TAMOP-6.1.4/12/1-2012-0001. Budapest, 97, 111, 89.
- Lükő István (2015): A tanítás-tanulás rendszerszemléletű modellje. *Képzés és gyakorlat*. **13.** 1-2. sz. 317-335. Forrás: http://trainingandpractice.hu/sites/default/files/kepzes_es_gyakorlat/tanulmanyok/tp-2015-1_2-22-Luko-tanulmany.pdf [2022. 09. 25.]
- Gyöngy Orsi (2020): Élet(tér) a járvány után – Egy környezetpszichológus szemével. Forrás: <https://hypeandhyper.com/eletter-a-jarvany-utan-egy-designer-szemevel/> [2022. 10. 20.]
- Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft. (2018): Pályaszocializáció V. modul - Az Intézményhez való kötődés. TAMOP-3.1.1-08/1-2008-0002. Budapest, 18. 1/2000. (I. 7.) SzCsM rendelet a személyes gondoskodást nyújtó szociális intézmények szakmai feladatairól és működésük feltételeiről. Forrás: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0000001.scm> [2022. 10. 28.]
- Deményi Dezső (1974): Rendszerszemléletű személyiségkép és emberismeret. *Korunk*. **33.** 1. sz. 17.
- Márkus Eszter (2012): *Különleges élethelyzetű, súlyosan-halmazottan sérült emberek pedagógiai kísérése*. In Gordosné Sz. A. (szerk.) *Gyógyító pedagógia*. Medicina Könyvkiadó. Budapest, 271-293. 1993. évi LXXIX. közoktatási törvény 1996. évi LXII. módosított változata 30. § (6) bek. Forrás: <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99600062.TV> [2022. 10. 30.]
- Tegzes Andrea (2018): A gyermeki agy fejlődése legújabb ismereteink tükrében, avagy hogyan lesz okos az óvodás?. *Képzés és gyakorlat*. **16.** 3.sz. 64, 66.
- Sasvári Péter (2020): *Rendszerelmélet*. Dialógus Campus. Budapest, 38. 40.
- TASZ, honlapja (2019): Nagy létszámú szociális intézetek és a kitagolás folyamata. Forrás: <https://tasz.hu/nagyleszamu-szocialis-intezetek-es-a-kitagolas-folyamata> [2022. 11. 01.]